

Dragan Markovina
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet u Splitu

Pregledni rad
UDK: 94(497.5-3 Dalmacija)“17”
Primljeno: 12. 10. 2009.

REFORMSKE INICIJATIVE MLETAČKIH MAGISTRATURA NA DALMATINSKOJ TERRAFERMI 18. STOLJEĆA

Sažetak

Osamnaesto stoljeće u Dalmaciji je, prije svega obilježeno značajnim teritorijalnim proširenjem, sa svim njegovim konzekvencama te reformskim nastojanjima Mletačke Republike u svrhu unapređenja uprave na staroj stečevini i uvođenja uprave na novoj i najnovijoj stečevini. Paralelno s ta dva ključna procesa u 18. stoljeću došlo je do vidljiva iskoraka u pomorsko-trgovačkim kretanjima na relaciji između dalmatinskih luka i šireg jadranskog areala, što je bilo potpomognuto stabiliziranjem granice s Bosnom i dugotrajnim razdobljem mira. Takvi uvjeti omogućili su osnovne pretpostavke za pokušaj reformiranja uprave i prodor prosvjetiteljskih ideja u dalmatinsko društvo.

Ključne riječi: 18. stoljeće, stara stečevina, nova stečevina, pomorsko-trgovački odnosi, organizacija vlasti, reformski zahvati, Grimanijev zakon, Marco Foscarini.

Uvod

Pokušaj kompaktnog uvida u dalmatinsko 18. stoljeće, koji bi težio sagledati cjelokupna društvena, ekonomska i politička kretanja, morao bi nužno uključiti unutrašnju multiperspektivnost tadašnje situacije te imati na umu nov položaj Mletačke Republike u europskim ekonomsko-političkim kretanjima, budući da je on umnogome utjecao na redefiniranje odnosa prema Dalmaciji. S obzirom na ovako zahtjevnu strukturu analitičkih pogleda, jasno je da ovaj rad ne može ponuditi egzaktni i konačan uvid u sve slojeve tadašnjih društvenih kretanja, već samo naznačiti temeljne procese promatrana razdoblja. Temeljna distinkcija dalmatinskog društva 18. stoljeća povezana je s različitim upravno-pravnim položajem i povijesnim razvojem *stare i nove stečevine*, koja je bila u toj mjeri primjetna da je bilo koje sagledavanje društvene situacije moralo uvažiti činjenicu postojanja „dviju Dalmacija“ i prema njoj formulirati politiku. Tu činjenicu uvažila je i prva inicijativa novoformirane francuske uprave koja je 1806. godine napravila analizu gospodarskog stanja pokrajine u kojoj

je, već u prvoj rečenici istaknuta različita gospodarska orijentiranost između kopnene i obalne Dalmacije.

Ta razlika ogledala se u različitim tipovima društva, komunalno-mediteranskog na obali i poluvojničkog u zaleđu, različitim gospodarskim aktivnostima od pomorske trgovine i ribarstva te proizvodnje maslinova ulja, vina i rakije u obalnom pojasu do pretežne ekonomije stočarstva u zaleđu te različitim pravnim statusom, budući da su obalni i otočni gradovi baštinili kontinuitet mletačke uprave, oličen u gradskim statutima, usklađenim s mletačkim pravnim normama, dok je Republika na *Novoj stečevini* tek početkom stoljeća uvela vlastitu upravu, suočivši se s potpuno novom situacijom, unatoč iskustvima s Jonskih otoka i Terraferme. Potreba za uvođenjem nove uprave u zaleđu te činjenica da je Dalmacija bila najveći posjed Republike, koja je u redefiniranju imperijalne mitologije po prirodi stvari morala zauzeti značajno mjesto, uzrokovali su veći angažman vlasti na prostoru zaleđa, iako ne treba zanemariti ni činjenicu novog procvata, kako mletačke, tako i dalmatinske pomorske trgovine, koja je utjecala i na primjetnu aktivnost u pravnom reguliranju tih trgovačkih kretanja. Iako se suvremena mletačka historiografija nije jasno odredila prema činjenici pokušaja ideološkog pretvaranja Mletačke Republike u *jadranski imperij* u 18. stoljeću, u ovom radu slijedit ćemo tvrdnje Larryja Wolffa iz knjige *Venice and the Slavs – The discovery of Dalmatia in the age of Elighenment*, kojima autor uočava tendenciju jasnijeg okretanja Dalmaciji s ciljem legitimiranja jadranskog imperija u novonastalim geopolitičkim okolnostima.

Anticipirajući sve navedene činjenice, kao i pojavu fizokratskog prosvjetiteljskog pokreta, koji je putem državnog središta prodro i u dalmatinske intelektualne krugove, sa svrhom unapređenja poljoprivredne proizvodnje i praksom pokretanja poljodjelskih akademija, rad će s jedne strane promatrati pomorsko-trgovačka kretanja i protoindustrijski razvoj obalnih gradova te njihovih društava, dok će s druge strane uočavati specifičnosti razvoja uprave i društva u zaleđu. U konačnici, bit će nezaobilazno uočiti i međusobna prožimanja tih dvaju društava te njihovu međusobnu upućenost jednog prema drugome u cilju društvenoga razvoja. Navedena problematika nužno će uključivati i širi politički kontekst promatranoga razdoblja.

Brojni radovi, u prvom redu hrvatske i talijanske historiografije, tematizirali su navedene procese u 18. stoljeću, kako na dalmatinskom prostoru, tako i na cjelokupnu prostoru Mletačke Republike, uočavajući pojedine segmente te cjelinu njezina upravnog djelovanja u novonastalim okolnostima. To se prije svega odnosi na radove Šime Peričića, inspirirane gospodarskom poviješću i pomorsko-trgovačkim kretanjima, Gligora Stanojevića, posvećene dalmatinskom zaleđu u novom državnom sustavu, Josipa-Ante Solde, koncentriranog na upravne i reformske zahvate na prostoru *Nove stečevine*, Nataše Bajić-Žarko o tranzitnoj ulozi splitske luke, Danice Božić-Bužančić o prosvjetiteljskom pokretu u Dalmaciji te radove talijanskih i američkih

povjesničara, Marina Berenga o gospodarstvu i upravi Dalmacije, Frederica Lanea i Giovannija Scarabella o općim kretanjima u Mletačkoj Republici, Larry Wolfa o ulozi Dalmacije u novoj mitologiji Republike, Franca Venturija o reformskim strujama u Veneciji i Filippa Maria Paladinija o sveopćem stanju Dalmacije u 18. stoljeću.

Iščitavanje navedenih radova omogućuje osnovni uvid u cjelinu društvenih i ekonomskih odnosa dalmatinskog 18. stoljeća te pruža osnovu za daljnja istraživanja.

Iskorak u pomorsko-trgovačkim aktivnostima dalmatinskih luka i protoindustrijski ekonomski razvoj

Dalmatinske luke, početkom 18. stoljeća, suočile su se s novom situacijom, znatno povoljnijom u odnosu na ranija razdoblja. One su prije svega ponovno pravno integrirale prirodno im pripadajući prostor u zaleđu, prestavši tako vršiti dvostruku ulogu grada i pogranične utvrde, što je, uz činjenicu kontinuiranog mira stvorilo temeljne pretpostavke za progresivan rast pomorsko - trgovačkih aktivnosti. Pridodamo li tome opća kretanja na jadranskom prostoru, obilježenom porastom trgovačkih aktivnosti svih većih luka, što je bila činjenica koja je donekle potaknula i sve značajniju aktivnost domicilnih dalmatinskih brodarka i trgovaca, kao i blagu, ali zamjetnu liberalizaciju carinskih odredbi prema dalmatinskim trgovcima, od centralnih vlasti, jasno je da su se navedene okolnosti morale pozitivno odraziti na razvoj pomorsko-trgovačkih aktivnosti dalmatinskih luka, što naravno ne znači da je taj pomak predstavljao krupni iskorak. Tu je više bilo riječ o pokretanju trendova, koji će do izražaja doći polovicom 19. stoljeća. Unatoč činjenici što se, u prvom redu, radilo o tranzitnoj trgovini, ona je dalmatinskim trgovcima donosila značajan profit. To se, prije svega, odnosi na činjenicu da je njezin opseg bio sve veći, na što se nadovezao razvoj brodarstava, koje je omogućilo da ubiranje profita od transporta ostaje u dalmatinskim gradovima (Peričić, 1980:123). Najveća trgovačka središta bili su Zadar, Split, Šibenik, Skradin i Makarska, čije bi aktivnosti bile znatno manje izražene bez značajne uloge trgovačkih centara koji su se sve više razvijali na novostečenim posjedima. To se ponajprije odnosi na Obrovac, Knin, Imotski i Sinj, ali također i na Drniš, koji se uzdigao kao jako središte trgovine mesom te Benkovac koji je odlično iskoristio povoljan geografski položaj između Ravnih kotara i Bukovice, što mu je omogućilo da postane jedno od vodećih mjesta za prihvat bosanskih karavana na putu prema obalnim gradovima (Čoralić, 2005:294).

S obzirom na tranzitni karakter trgovine, kao i s obzirom na činjenicu da je loša i neadekvatna prometna infrastruktura onemogućavala intenzivniju trgovačku komunikaciju, nasuprot odličnim lukama koje su omogućavale maksimalan trgovinski kapacitet, ulaganje u izgradnju adekvatnih kopnenih prometnica postalo je značajan preduvjet rastu trgovačkih aktivnosti. Stoga se mletačka vlada 1773. godine odlučila

na pokretanje izgradnje suvremenih prometnica na najfrekventnijim pravcima, u prvom redu na izgradnji ceste između Šibenika i Skradina, potom 1783. godine na izgradnji ceste između Šibenika i Knina, 1788. na izgradnji ceste između Zadra i Benkovca te je u konačnici odlučila sagraditi cestu između Zadra i Knina, koju je projektirao Šibenčanin Frane Zavoreo (Peričić, 1980:131). Iako se u ove projekte krenulo tek krajem 18. stoljeća, oni su se poklopili s porastom pomorsko-trgovačkih i brodarskih aktivnosti te ujedno stvorili temelje za daljnji gospodarski razvoj nakon pada Venecije. Pritom je potrebno naglasiti da je, uz inicijativu same vlade, značajnu ulogu u navedenim projektima imala i domicilna inteligencija, što je vidljivo iz činjenice da je većinu cesta pored Zavoreo projektirao također domaći čovjek Antun Nakić.

Porast dalmatinskog brodarstva vidljiv je u statističkim pokazateljima iz posljednjih desetljeća 18. stoljeća, kada je 1771. godine zabilježeno 378 velikih brodova i 2 148 manjih na području cijele pokrajine, da bi već 1805. godine samo većih brodova bilo 236 patentiranih i 490 nepatentiranih (Vrandečić i Bertoša, 2007:70). Kao vodeće brodersko središte isticala se Korčula, pored koje su još egzistirale i brodogradilišta u Trogiru, Malom Lošinju, Milni, Šibeniku, Cresu, Ugljanu, Kotoru i Herceg-Novom. Razmjeri značajna uspona dalmatinskog brodarstva možda su najbolje vidljivi u činjenici da su domaći brodari, i pored činjenice postojanja brojnih dalmatinskih škverova, samo u razdoblju od 1764. do 1778. godine naručili 64 manja ili veća trgovačka broda iz brodogradilišta u Veneciji (Peričić, 1980:123).

Uzimajući u obzir činjenicu sve značajnije uloge pomorsko-trgovačkih kretanja u gospodarskom životu Dalmacije, kao i njezinu važnost za gospodarstvo glavnog grada, proglas koji su uputila Petorica mudrih za trgovinu 06. svibnja 1739. godine, u svrhu promicanja venecijanske trgovine i njezinih ekonomskih probitaka, a radi iskorjenjivanja zloporaba i krivotvorenja, o pristajanju brodova te izvozu robe u pokrajinu Dalmaciju te iz i susjednih otoka, nije nimalo začuđujući (Bajić-Žarko, 2004:16). Unatoč činjenici da je proglas koji se sastojao od 18 točaka bio namijenjen sprečavanju profitabilnog krijumčarenja u ostale jadranske luke i održavanju monopola venecijanske luke na Jadranu, već je u njemu u par točaka otvoren prostor samostalnoj inicijativi dalmatinskih trgovaca, što se ponajprije odnosi na činjenicu da je dopušten izvoz prirodnih proizvoda na vlastitim brodovima u mjesta na Kvarneru i u Anconu, osim naravno ulja, koje je i dalje moralo biti dopremano u Veneciju. Slijedom te odluke, trgovački odnosi s Anconom doživjeli su značajan uzlet, vidljiv u gotovo svakodnevnoj komunikaciji dalmatinskih luka s tom vodećom lukom Papinske države, posebno nakon 1732. godine, kada je proglašena slobodnom lukom. To je u svojim istraživanjima, objavljenim u dva opsežna izdanja regesti luke Ancone, objavio Nikola Čolak, popisavši sve zabilježene kontakte Ancone s dalmatinskim lukama u 18. stoljeću (Čolak, 1985).

Prostor koji je Republika putem ovog proglasa otvorila dalmatinskim trgovcima i brodarima dopunjen je proglasom Petorice mudrih za trgovinu iz 1761. godine, u kojem je dana sloboda turskim i dalmatinskim trgovcima da svoju robu, nakon što je raskužena u splitskom lazaretu, mogu izvoziti i u druge luke, a ne samo u Veneciju (Bajić-Žarko, 2004:30).

Ova odredba značajno je pomogla razvoju dalmatinske trgovine. Ona je još i dodatno osnažena odlukom iz 1780. godine, kojom je dopuštena prodaja sirovog i obrađenog željeza izvan Pokrajine, u Veneciju i Papinsku Državu, koje su ujedno bile i jedini kupci navedenih proizvoda i to bez ikakvih pristojbi. U konačnici, Republika je, poslije uspješna obračuna sa sjevernoafričkim gusarima, definitivno odlučila svojim posjedima dati uvjetovanu slobodu plovidbe i trgovine 1783. godine. Time je omogućen primjetan ekonomski uspon dalmatinske pomorske trgovine u razdoblju do pada Republike (Peričić, 1980:143). Takva odluka bila je posljedica merkantilističkog shvaćanja ekonomije, sada proširene s područja glavnog grada na cjelokupni posjed Republike, s ciljem vraćanja dominantne pozicije na Jadranu, u odnosu na rastuće habsburške luke, kao i oni Papinske Države. To je u stvarnosti značilo da više nije sva dalmatinska roba morala prethodno doploviti u Veneciju, već se mogla primarno izvoziti i u druge luke, pri čemu je ipak sačuvan monopol Venecije na izvoz ulja, soli i soljene ribe.

Struktura dalmatinske trgovine u promatranu periodu slijedila je zakonitosti tradicionalnih trgovačkih kontakata na relaciji zaleđe-obala-prekojadranske luke, pri čemu je unatoč nekim specifičnostima vezanim uz pojedinu luku, kao npr. činjenici o značajnijem izvozu ulja iz šibenske luke u odnosu na ostale, struktura uvezenih i izvezenih proizvoda bila u pravilu ista u svim lukama. Tako su iz Dalmacije u Veneciju, kao glavna roba, pored domicilnih dalmatinskih proizvoda, vina, ulja, maslina i soljene ribe, izvožene uglavnom sirovine (vuna, vosak, koža, svila i sukno), dok su u obrnutom smjeru u najvećoj mjeri otpremani protoindustrijski proizvodi (državno sukno, sukno londrine, manufakturna roba, staklarija, obrađeni vosak), što između ostalog ukazuje na polukolonijalni status Dalmacije u odnosu na glavni grad.

Na lokalnoj razini, u trgovačkoj razmjeni s bosanskim zaleđem, Dalmacija je ponajviše uvozila bosanska goveda, ovce, svinje i koze, od žitarica pšenicu, ječam, raž, proso i kukuruz, a od ostalih proizvoda katran, željezo i drvo, pri čemu su u suprotnom smjeru također odlazili navedeni dalmatinski proizvodi kao i u Veneciju (Peričić, 1980:244).

Veći dio navedenih proizvoda pristiglih u dalmatinske luke, kroz njih je prolazio samo tranzitno, dok je manjih dio ostajao u njima za zadovoljavanje svakodnevnih životnih potreba.

Iako su bosanski trgovci u dalmatinskim lukama kupovali domicilne agrarne proizvode, ipak je za interes dolaska bosanskih karavana u obalne gradove ključnu

ulogu igrala nabava soli. To je, imajući u vidu nedostatnu produkciju dalmatinskih solana i potrebu za dobavljanjem istarske soli iz dalmatinskih luka, uz činjenicu da je prehrana glavnog grada umnogome ovisila o hrani (ponajprije mesu) dopremljenoj bosanskim karavanama, pridonosilo integraciji cjelokupnog jadranskog prostora s jedne strane, ali i zainteresiranosti Republike za osiguranjem kontinuiteta takvih kontakata s druge strane. U tu svrhu 1766. godine je, imajući u vidu stratešku važnost soli u navedenim trgovačkim kretanjima i redovitost opskrbe dalmatinskih luka navedenim artiklom, mletačka vlada prepustila monopol na trgovinu solju novoosnovanom poslovnom udruženju *Gabelle unite de Sali della Dalmazia* (Peričić, 1978:198).

Pored strateške važnosti soli, potreba Venecije za soljenom i svježom ribom, što ju je prisilila na centralizaciju trgovine tim proizvodom koji je morao biti dopremam isključivo u Veneciju, uzrokovala je pojavu učestalog unosnog krijumčarenja u luke Papinske Države, u prvom redu Anconu, što je bila pojava koja je vladu ozbiljno zabrinula i potaknula je na potrebu pronalaska rješenja navedenog problema.

Prvi korak k rješavanju problema poduzet je u kolovozu 1764. godine, kada je magistrat *Provveditori alla Giustizia vecchia*, potaknut sveopćim nedostatkom ribe na mletačkom tržištu te lošom kvalitetom zamjenske ribe, koja je pristizala iz Nizozemske, pokušao obnoviti dalmatinsko ribarstvo i spriječiti razgranano krijumčarenje. U sklopu te inicijative magistrat se obratio mletačkim konzulima u Trstu, Anconi, Riminiju i Ravenni te generalnom providuru Dalmacije, zahtjevom da pošalju vlastitu analizu stanja ribarstva na istočnoj obali Jadrana i predlože mjere za njegovo unapređenje. U ime generalnog providura iz Dalmacije taj izvještaj poslao je direktor-blagajnik za slanu ribu Francesco Marinoni. U izvještaju prevladavaju pesimistični tonovi, budući da je prema njegovu mišljenju, unatoč prisutnosti značajnog broja vojnika i aktualnih represivnih mjera, krijumčarenje toliko razgranano da se samo na sajam u Senigalliju izvozi oko 6–7 tisuća barila srdela i skuša, pored onoga što se izveze u druge jadranske luke. Uzrok tomu nalazi u visokoj cijeni od 5 libara na 1 000 srdela, koliko se plaćalo na carini u Veneciji (Strgačić, 1955).

Nakon takva izvještaja vlada je u ožujku 1773. godine formirala izvanrednu delegaciju za ispitivanje krijumčarskih aktivnosti koja je trebala u duhu fiziokratskih ideja predložiti mjere za unapređenje ribolova te financirala istraživačko putovanje već spomenutog Alberta Fortisa u Dalmaciju. Istovremeno s tim reformskim inicijativama iz državnog središta, pokrenuta je i inicijativa dalmatinskih intelektualaca koji su 1767. godine osnovali *Poljoprivrednu akademiju* u Splitu. Jedan od prvih njezinih poteza bio je rad na unapređenju ribarstva, u prvom redu putem rasprava predsjednika Ivana Mollera, a nakon toga i pokusnim ispitivanjima stanja ribarstva u Dalmaciji, potpomognutim od Senata, koji je u kolovozu 1782. godine dekretom naložio trojici

akademijinih članova provođenje navedene analize (Šimunković, 2008:11). Vrhunac njihova istraživanja bilo je eksperimentalno ribanje na raznim pomorskim točkama već u studenom iste godine, kao i detaljan izvještaj o tijeku pokusa.

Ipak, sve navedene reformske inicijative nisu uspjele potaknuti pokretanje dubinskih reformi na polju ribarstva, što nije nimalo začuđujuće znamo li da je to bio slučaj i sa sustavom funkcioniranja Republike u cjelini, pri čemu se samo djelomičan uspjeh u reformama dalmatinskog ribarstva savršeno uklopio u trendove. Sličan proces dogodio se i na pitanju reformiranja društveno-gospodarskih odnosa u kopnenom dijelu Dalmacije, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

U konačnici su činjenice dugotrajnog mira, pomicanja granice duboko u zaleđe, sve veće poduzetnosti dalmatinskih trgovaca, kao i sve značajniji porast pomorsko-trgovačkih aktivnosti na cjelokupnom jadranskom prostoru omogućili stanovit uzlet dalmatinskog gospodarstva, vidljiv, osim u porastu brodarskih i pomorsko-trgovačkih aktivnosti, i u pojavama prvih protoindustrijskih pogona, ali i u činjenici egzistencije trgovačkih veleposlanika gotovo svih značajnih zemalja u dalmatinskim gradovima. Tako su u Zadru početkom studenog 1788. godine bili aktivni generalni konzul Austrije, vicekonzul Papinske Države i vicekonzul Španjolske, u Novigradu vicekonzul Austrije, u Šibeniku konzul Francuske, vicekonzul Papinske Države, vicekonzul Austrije i vicekonzul Rusije, u Trogiru vicekonzul Austrije i vicekonzul Papinske Države, u Splitu vicekonzul Rusije, vicekonzul Papinske Države i vicekonzul Austrije, u Hvaru vicekonzul Austrije, u Visu vicekonzul Papinske Države, u Korčuli vicekonzul Papinske Države i vicekonzul Austrije, u Makarskoj vicekonzul Austrije, u Rabu vicekonzul Austrije i vicekonzul Papinske Države te u Krku vicekonzul Papinske Države (Peričić, 1980:243).

Prvi protoindustrijski pogoni na dalmatinskom prostoru bavili su se preradom voska i loja, proizvodnjom ružmarinova ulja, proizvodnjom mane (jasenove smole), proizvodnjom i preradom duhana, proizvodnjom likera, proizvodnjom soli, preradom kože, tekstilnom preradom, izradom glinenih posuda, pokušajima proizvodnje salitre te rudarstvom.

Takav razvoj događaja kontinuiranog laganog rasta gospodarskih aktivnosti, posebno na starom posjedu, s obzirom na neprovođenje dubinskih reformi, nije mogao rezultirati značajnijim iskorakom.

Kao jedan od mogućih odgovora na činjenicu neprovođenja snažnijih reformi na dalmatinskom prostoru nudi se činjenica da je Republika provođenjem merkantilističke politike uspjela ujednačiti financijsku bilancu pokrajine, pri čemu je sredinom stoljeća svake godine slala u Dalmaciju oko 12 000 cekina od 36 lira, koje je u Dalmaciji plasirala za 54 lire, što je rezultiralo činjenicom da je u razdoblju od 1736. do 1741. godine Venecija u Dalmaciju poslala 560 000 dukata, ali je istovremeno od nameta, monopola i tečajne razlike ubrala dvostruko više, tj. 1 123 000 dukata.

Kopnena Dalmacija kao nova realnost

Mletačka Republika početkom 18. stoljeća našla se na svojevrstnoj prekretnici uzrokovanoj umanjnjem njezine vanjskopolitičke uloge na europskom prostoru, koja je proizlazila iz činjenice vođenja nužne politike neutralnosti te značajnih teritorijalnih gubitaka. S obzirom na to da su navedeni gubici na grčkim posjedima kompenzirani kopnenom Dalmacijom, Republika je bila prisiljena umnogome redefinirati svoju politiku prema Dalmaciji, što je bio proces u kojem se susretala s mnogim poteškoćama i novim izazovima pograničnog društva u stvaranju.

Temeljna pitanja uprave na *Novom posjedu* bila su: na koji način integrirati novonaseljeno stanovništvo i kakvu vrstu uprave uvesti na tom teritoriju. Ta pitanja imala su posebnu težinu, gledamo li ih kroz prizmu činjenice da je upravo na tom teritoriju i uvođenjem efektivne uprave nad njim, Venecija trebala pokazati sposobnost funkcioniranja u budućnosti uopće. Posebno je to trebala pokazati kao imperijalna sila, ne zanemarujući pritom ni činjenicu susretanja s, dotada, nepoznatim problemima u pokrajini Dalmaciji poput, u prvom redu, problema sezonskih ispaša, životno bitnih za morlačko stanovništvo.

Pored navedenih poteškoća, kopneni dio Dalmacije ipak je dosta gospodarski zaostajao u odnosu na obalni dio, što je situaciju uvođenja uprave činilo još težom. Talijanski povjesničar Marino Berengo u svojim istraživanjima došao je do zaključka da je Dalmacija 18. stoljeća bijedno siromašna, napadana učestalim bolestima i kugom te da su socijalne tenzije na njezinom teritoriju korespondirale s neadekvatnom koncentracijom poljoprivredna zemljišta, koje je ionako bilo siromašno i neprofitabilno za kultiviranje. Tako tešku situaciju nije mogla bitno unaprijediti jadranska pomorska trgovina, čiji je polagani razvoj promatralo prethodno poglavlje (Berengo, 1954).

Specifičnost društvenog uređenja na kopnenom dalmatinskom posjedu ležala je u tome da je tom teritoriju bila prvotno namijenjena vojna uloga, koja je bila suštinski nepotrebna imajući u vidu činjenicu da je Venecija, slabljenjem uloge u posredničkoj trgovini, gubitkom većeg dijela Pomorskog posjeda kao i monopola nad jadranskom plovidbom, izgubila političko i vojno značenje u međunarodnim odnosima te da od 1718. godine više nije ratovala. Takav razvoj događaja rezultirao je činjenicom da je sustav dalmatinskih krajina u konačnici služio samo kod pojave ograničenih pograničnih incidenata te prilikom formiranja sanitarnog kordona. Takva vojna neaktivnost utjecala je na to da Venecija nije do kraja uvela vojni ustroj na tom području po uzoru na onaj što ga je provela Habsburška Monarhija, tj. nije provela teritorijalizaciju vojnog sustava ni militarizirala društvo. Međutim, s druge pak strane, nije ni pokušala provesti tranziciju toga društva u komunalno društvo mediteranskog tipa, kakvo je egzistiralo na starom posjedu i na Terrafermi. U konačnici je takva dvojnost društvenog uređenja na dalmatinskom prostoru onemogućila

intenzivniju integraciju obale i zaleđa te posredno utjecala na sposobnost prodora protomodernizacijskih utjecaja s obale na zaleđe (Stančić, 2005).

Prilikom uvođenja vlasti na novostečenim posjedima, Venecija se poslužila modelom koji je počela izgrađivati sredinom 17. stoljeća, tj. nakon Kandijskog rata (1645.–1669.), kada je na novostečenom teritoriju u zaleđu Splita dotadašnje državne zemlje izbjeglih muslimana proglasila vlasništvom mletačke države, na koju su zatim naseljavani prebjezi s osmanskog teritorija. Oni bi zemlju dobili na korištenje, uz obavezu vršenja vojne službe, pri čemu bi se navedena zemlja nasljeđivala po muškoj liniji, ali uz uvjet da se nije smjela prodavati niti založiti (Soldo, 2005:19). Takva praksa prenesena je i na novostečene posjede, s glavnim ciljem da zemlja ostane u državnom vlasništvu, dok je u pogledu upravne strukture vlada utemeljila vojne i upravne krajine (*territorio*), na čelu s kolunelom, koje su se dijelile na serdarije te dalje na manje samoupravne jedinice.

Prvi potez mletačke uprave na novostečenim posjedima u dalmatinskom zaleđu bila je izrada katastra 1709. godine, koji je trebao poslužiti kao temelj upravljanja poljoprivrednim zemljištem i njegove podjele novonaseljenom stanovništvu, što su bili izazovi na koji navedeni katastar nije uspio u potpunosti odgovoriti. Razlog neuspjeha u raspodjeli zemljišta, a samim time i nefunkcionalnosti gospodarskih aktivnosti na kopnenom posjedu, ležao je ponajprije u činjenici da je od proklamirane nakane o dodjeli dva padovanska kampa obradive zemlje, tj. nešto manje od jednog hektara po muškome članu svakoj novodoseljenoj obitelji, proizvedena situacija u kojoj je takvu odredbu bilo gotovo nemoguće provesti.

Stvari su se razvijale u tom smjeru ponajprije stoga što je Venecija, izuzevši imenovanje kolunela od Senata, koji je u pravilu bio iz Venecije ili iz obalnih gradova, u osnovi zadržala dotadašnju samoupravnu strukturu vlašskog stanovništva, koja je omogućila istaknutim pojedincima i obiteljima bogaćenje na račun društvenog statusa. To je ponajprije bilo vidljivo u činjenici da su seoski glavari dobivali znatne površine obradive zemlje, mlinove i kuće u obalnim gradovima. To je bio začetak izdvajanja društvene elite koja se, potom, u pravilu naseljavala u male urbane jezgre, poput Drniša, Knina, Benkovca, Obrovca i kasnije Imotskog (Stančić, 2005:21).

Kad se ovakvom razvoju stvari pridoda i činjenica da je znatan postotak najbolje zemlje podijeljen zaslužnim stanovnicima iz gradova te crkvi, postaje jasnija činjenica da nije moglo ostati dovoljno zemlje za sve naseljene obitelji, kao i da je ona preostala zemlja bila slabije kvalitete. Sve navedene činjenice rezultirale su dvojakim problemima. S jedne strane došlo je do pojave nezainteresiranosti seoskog stanovništva za unapređenjem poljoprivredne proizvodnje, što je s druge strane dodatno potencirano pojavom apsentizma, tj. nezainteresiranosti vlasnika zemljišta za poboljšanjem proizvodnje, budući da im je postojeća donosila minimum zadovoljavajućih prihoda.

Slično iskustvo naseljavanja nove populacije u napuštene krajeve te podjelu slobodnog obradivog zemljišta, Mletačka Republika stekla je neposredno prije proširenja dalmatinskog posjeda, osvajanjem Moreje i upravom nad njom u razdoblju 1687.–1715. Tada se prvi put susrela s dotada nepoznatom situacijom naseljavanja stanovništva u osvojene krajeve, umjesto dotadašnjeg preseljavanja stanovništva iz izgubljenih kolonija. Venecija je, jednako kao i u Dalmaciji, zauzevši Moreju, nužno trebala kolonizirati napuštenu zemlju te formulirati kolonizacijsku politiku (Alexis, 2007:98).

Zahvaljujući tome potakla je naseljavanje stanovništva iz raznih grčkih regija. Problemi s kojima se mletačka uprava tada susrela u Moreji pojavili su se kasnije i na dalmatinskom prostoru. Republika je morala integrirati stanovništvo koje do tada nije živjelo pod mletačkom vlašću i to na područja koja također nisu imala tradiciju mletačke uprave (Alexis, 2008: 98). Da bi pokušala premostiti taj jaz, mletačka uprava davala je uglednijim obiteljima, kao i onim obiteljima s ratnim zaslugama, velike količine najkvalitetnije zemlje, stvorivši tako od njih činovnike mletačke vlasti. S obzirom na to da su se njihovi posjedi nazivali *contea*, što je bila pozicija slična poziciji kolunela u dalmatinskom zaleđu, ta se klasa izdigla iznad ostalih, uz činjenicu da je darovanu zemlju mogao naslijediti samo sin, i to najstariji (Alexis, 2008: 103). Takav razvoj događaja rezultirao je nedostatkom dovoljno kvalitetne zemlje za sve novonaseljeno stanovništvo te stvorilo problem, istovjetan kasnijem dalmatinskom iskustvu povratka brojnih skupina pod osmansku vlast.

Taj raskorak između očekivanja u pogledu poljoprivredne produkcije na teritoriju nove stečevine i realnosti koja je ukazivala na teške probleme, pokušavao se premostiti inicijativama iznutra, i to u prvom redu djelatnostima dalmatinskih poljoprivrednih akademija i njihovih istaknutih članova (pri čemu je najopsežnije aktivnosti provodila ona splitska, osnovana 1767. godine), ali i reformskim angažmanima mletačkih fiziokrata, kao i same vlade.

Od članova splitske akademije zapažene radove o stanju poljoprivrede u Dalmaciji napisali su Ivan-Luka Garanjin, Ante-Radoš Michieli Vitturi i Grgur Stratico, koji su u određenoj mjeri imali potporu same vlade te usko surađivali s mletačkim prosvjetiteljima.

Perspektiva državnog središta prema problematici funkcioniranja dalmatinske uprave

Pored uvida u društveno-ekonomska kretanju dvaju dalmatinskih tipova društva, onog mediteransko-komunalnog na starom posjedu te poluvojnog, nedovršenog društva u kopnenom zaleđu, za potpuno razumijevanje osamnaestostoljetnih kretanja na dalmatinskom prostoru, nezaobilazno je uočiti odnos državnog središta prema

problematici Dalmacije i njezine uprave, ponajprije u kontekstu pojave reformskih ideja i projekata među mletačkom intelektualnom elitom.

Osamnaesto stoljeće, u koje je Mletačka Republika ušla s potpuno izmijenjenom situacijom, koja je pred nju stavila imperativ redefiniranja politike i repozicioniranja u vanjskopolitičkim odnosima, ponajprije u odnosu na sve snažniju prisutnost Habsburške Monarhije na njezinim neposrednim granicama, dvojako je utjecalo na vodeće mletačke slojeve. S jedne strane, dio patricijata i građanskog sloja uviđao je potrebu za provođenjem reformi na svim poljima, dok je s druge strane, veći dio plemstva bio suzdržan prema dubinskim reformskim zahvatima. Taj idejni sukob bio je djelomično povezan i s borbom za prevlast u vodećim društvenim strukturama između visokog plemstva s jedne strane te srednjeg i nižeg plemstva s druge strane, pri čemu treba imati na umu da su i koncepcijski istomišljenici nudili različite projekcije budućeg razvoja.

Prva preispitivanja održivosti postojećeg sustava Republike pojavila su se krajem četrdesetih godina, u začetku suprotstavivši nekoliko idejnih smjerova. Kao tipičan primjer otvaranja rasprave o funkcioniranju Mletačke Republike i potrebi za provođenjem reformi može se izdvojiti teza plemića Andree Trona, sina jednog od vodećih tekstilnih industrijalaca na Terrafermi Nicole Trona, u pismu poslanom Andrei Queriniju 27. kolovoza 1748. godine. On je, analiziravši tridesetogodišnju politiku neutralnosti, zaključio da je Republika u stanju sveopće ekonomske i financijske slabosti, jer je *trideset godina mira uzrokovalo da je mletačka ekonomija i administracija bez ikakve mogućnosti usporedbe sa stanjem u ostalim zemljama* (Venturi, 1998:273).

Proces analitičkog pristupa funkcioniranju Republike u njezinim raznim segmentima te pokušaja utjecaja na političku volju za provođenjem reformi, u velikoj mjeri obilježio je mletačko 18. stoljeće, ujedno iznjedrivši cijeli niz kvalitetnih autora i intelektualaca poput Andree Trona, Andree Querinija, Marca Foscarinija, Andree Mmema, Alberta Fortisa, Zorzija Pisanija, Carla Contarinija i dr.

Iako je u mletačkoj povijesti 18. stoljeća svaki od navedenih inicijatora reformi nedvojbeno ostavio značajna traga, čemu najbolje svjedoče historiografski radovi Franca Venturija koji je glavninu istraživačkog rada posvetio osamnaestostoljetnim reformatorima u Italiji i Veneciji, za slučaj Dalmacije nesumnjivo je najznačajnije djelovanje Marca Foscarinija, čijom zaslugom je Republika ostvarila snažniji angažman u pokrajini tijekom druge polovice 18. stoljeća.

Taj čovjek trenutka i izričaja kompatibilna s duhom i problemima svog vremena, kako ga je okarakterizirao Venturi, bio je predstavnik vodećeg sloja mletačkog plemstva i važan politički i intelektualni čimbenik promatrana razdoblja (Venturi, 1998:277). U svom javnom djelovanju obnašao je brojne dužnosti, među kojima treba

istaknuti mandate veleposlanika u Beču, Rimu i Torinu te činjenicu da je napisao mletačku građansku povijest i objavio velik broj tekstova iz kojih je vidljivo njegovo temeljito poznavanje problematike funkcioniranja Mletačke Republike. Takvo znanje i iskustvo značajno je usmjerilo njegovu aktivnost usmjerenu reformskim idejama.

Nakon što je 1735. godine imenovan službenim povjesničarom Republike, napisao je dva djela: *Ragionamento politico sulla perfezione della Repubblica* i *Sulla necessità della storie e della facoltà di ben dire per gli uomini di repubblica*, namijenjenih edukaciji mletačkih patricija (Venturi, 1998:277). Iste godine imenovan je veleposlanikom u Beču, da bi godinu dana kasnije bio imenovan veleposlanikom u Rimu, što je bila funkcija na kojoj se zadržao do 1741. godine, kada je, zahvaljujući početku Rata za španjolsko nasljeđe poslan u Torino, gdje se zadržao nekoliko mjeseci tijekom 1741. i 1742. godine. Njegovo djelovanje u Beču rezultiralo je knjigom *Storia arcana*, u kojoj analizira tadašnji ustroj Habsburške Monarhije i djelovanje Karla VI., posebno u pogledu uspona Trsta i njegove luke, što je ocijenio kao pametan potez pomorsko-trgovačke ekspanzije (Venturi, 1998:277).

Tijekom boravka u Rimu, posvetio se istraživanju gradskih arhiva i knjižnica, pri čemu je bio posebno zainteresiran za stare statute, karte i dokumente te putopisce i mletačke pisce, o čemu je raspravljao s prijateljem Antoniom Conteom. Iz njihovih razgovora, sačuvanih u zapisima, vidljiva je Foscarinijeva inspiriranost znanošću i filozofijom, posebice utjecajima Bacona i Newtona (Venturi, 1998:281).

Jednako studiozno pristupio je nekoliko godina kasnije i analizi funkcioniranja Sardinijskog Kraljevstva u pismima i izvještajima koje je slao iz Torina. Zanimljivost njegovih zapažanja o razvoju te države očitovala se u istovremenom priznavanju puta k stvaranju moderne države, za što je, između ostalog, zaslužnim smatrao i aktivno sudjelovanje u svim dotadašnjim osamnaestoljetnim ratovima, dok je istovremeno smatrao da je opća podređenost politici intervencije i rata značila žrtvovanje životnog i razvojnog prostora civilnog društva, čime je korigirao svoje rane antineutralističke pozicije (Cozzi, Knapton i Scarabello, 2007:600). Ovakav njegov podijeljen stav o kretanjima u Sardinijskom Kraljevstvu tog doba možda najbolje ilustrira nesnalaženje i neodlučnost Mletačke Republike u formuliranju svoje nove politike.

Sposobnost analitičkog sagledavanja unutardržavnih problema, koju je pokazao temeljito proučivši funkcioniranje Habsburške Monarhije i Sardinijskog Kraljevstva te mane i prednosti njihovih državnih uređenja, uskoro je primijenio i na Mletačku Republiku.

Njegovo prvo značajno kontroverzno izlaganje u Senatu kao glavnu temu imalo je situaciju u Dalmaciji. On je tako u svom govoru, održanom 17. prosinca 1747. godine, u osnovnim crtama naznačio temeljne probleme korumpirane dalmatinske uprave kojom su na prostoru zaleđa realno upravljali lokalni dužnosnici i zapovjednici sela (sindaci) (Venturi, 1998:285).

Njegov govor bio je prije svega zapažen zahvaljujući činjenici da je bio erudit, što je u velikoj mjeri omogućilo prodor njegovih političkih ideja kojima je otvorio vrata realnosti i nužnosti provođenja reformi te ga kasnije dovelo na funkciju dužda (Venturi, 1998:286).

Svoje viđenje nužnosti reformskih procesa potkrijepio je zaključkom da je u *prethodna tri stoljeća velik broj moćnih izvanjskih opasnosti dovodio u pitanje opstanak Republike, koja se sada nasuprot tome, suočava sa nepoznatim unutarnjim opasnostima.*

Stoga je Dalmacija trebala poslužiti kao primjer postojanja političke volje za upravnu reformu na razini Republike, pri čemu je naglasio da intervencija u Dalmaciji mora biti energična i puna vrline za iskorjenjivanje neučinkovitosti i korumpiranosti (Venturi, 1998:286).

Senat je, u konačnici, potaknut njegovom inicijativom, u Dalmaciju poslao državne inkvizitore, pri čemu se neposrednim produktom njihova rada može smatrati Grimanijev zakon iz 1756. godine, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

Foscarini je svoje reformsko djelovanje zaokružio izdavanjem djela *Della letteratura veneziana 1752.* godine, koje je zamišljeno kao službena povijest Republike u duhu mletačke intelektualne tradicije te u kojoj je Venecija promatrana kao kombinacija mutacija političke i vojne moći s jedne te produhovljena stara građanska zajednica s druge strane (Venturi, 1998:290).

Ovakvim promišljanjima o Republici, u konačnici je osnažio Venturijev stav o tome da su njegova glavna motivacija i pokretačka snaga bile građanska i nacionalna politika (Venturi, 1998:292).

Reformski potezi na kopnenom posjedu

Nefunkcionalnost mletačke uprave na novom posjedu, koja se prije svega iskazala u nedovoljnoj količini raspoložive obradive zemlje i nedostatku realne moći centralnih vlasti u odnosu na novodoseljene stanovništvo vrlo brzo su uočili, kako same mletačke vlasti, među kojima i spomenuti Marco Foscarini, tako i dalmatinski intelektualci.

Tako je vlada, suočena s brojnim problemima ekonomske zaostalosti te potaknuta anonimnim i javnim izvještajima (poput izvještaja anonimna Mlečanina, potpisanih pseudonimom Pankracije Nobili iz 1741. godine u kojem je stanje u Pokrajini prikazano alarmantnim) 1744. godine reagirala tako da je Senat naredio Generalnom providuru izradu novog katastra, s obzirom na to da je postojeći bio izrazito nesređen i nefunkcionalan (Soldo, 2005:58).

Nakon toga, zahvaljujući odlučnom angažmanu spomenutog Marca Foscarinija, tadašnjeg prokuratora Republike, a nedugo potom i dužda, Senat je sa 759 glasova za, 22 protiv i 30 suzdržanih, 17. siječnja 1748. naložio slanje trojice sindika inkvizitora: Pietra Barbariga, Gianbattiste Loredana i Sebastiana Molina u Pokrajinu. Oni su,

nakon opsežna prikupljanja informacija, početkom studenog iste godine tamo i krenuli s ciljem provođenja nužnih reformi te u konačnici s ciljem bolje prehrabene opskrbe mletačkog tržišta.

Kada se na tu inicijativu nadovezao Grimanijev zakon, tj. dvije terminacije izdane u srpnju 1755. godine za zadarsku krajinu te u travnju 1756. za kninsku krajinu, nazvane Agrarni zakon te korištene i na ostalim dijelovima kopnene Dalmacije, interes Republike za unapređenjem dalmatinskog gospodarstva više nije bio sporan. Ono što, pak, jeste bio problem činjenica je da te inicijative nisu praćene odlučnim angažmanom cjelokupnog upravnog aparata kao i to da nisu težile dubinskim reformama, već unapređenju postojećih odredbi. Grimanijev zakon zapravo je kodificirao dotadašnju praksu uprave nad poljoprivrednim zemljištem, ali ni on nije proveden do kraja (Božić-Bužančić, 1996:21).

Interes za provođenjem reformi u dalmatinskom agraru nije zaustavljen donošenjem navedenog zakonskog akta, već se nastavio produciranjem raznih reformskih inicijativa, od kojih su najzapaženije bile ona mletačkog agronoma Arduina, koji je 1768. godine poslan u Dalmaciju u svrhu obilaska pokrajine i ispitivanja njezinih prirodnih mogućnosti te niz aktivnosti koje je poduzeo Andrea Memmo. On je od 1789. godine, zahvaljujući vlastitom ugledu, uspio pokrenuti dalmatinske vlasti, na način da su 1790. inkvizitori Francesco Foscari i Antonio Capello potpisali i poslali dopis za reformu Dalmacije, koji je on sastavio. To je nastavljeno s još dva dopisa, koji su u osnovi predlagali okupljanje stanovništva u male varoši, proširenje cesta, pravedniju raspodjelu zemljišta i davanja, manje izvozne poreze te reformu crkve, što su bile smjernice koje je dalmatinska uprava i provodila (Božić-Bužančić, 1996:24-26).

Navedeni reformski pokušaji, koji su u izvjesnoj mjeri rezultirali pozitivnim pomacima, ipak nisu mogli do kraja promijeniti karakter dalmatinskog zaleđa kao gospodarski zaostalog područja. Taj neuspjeh bio je generiran s jedne strane lošim potezima mletačkih vlasti, zahvaljujući kojima je standard stanovništva bio osjetno smanjen, dok je, pak, s druge strane ozbiljna smetnja normalnom gospodarskom razvoju bila i činjenica nepopustljiva stava turskih vlasti u pogledu korištenja sezonske ispaše na bosanskoj strani granice.

Problem koji je generirala sama mletačka uprava odnosio se na uvođenje sustava plaćanja desetine, koji je u raznim oblicima uveden još od 1690. godine odlukom generalnog providura Molina, da bi ga konačno definirao generalni providur Mocenigo 1716. godine, a koji je definirao plaćanje desetine u naturi. Takva odluka razumljivo je naišla na snažan i neuspješan otpor seoskog stanovništva, što je u konačnici bio još jedan demotivirajući faktor za unapređenje agrarne proizvodnje. Uzmemo li, pored toga, u obzir obvezu javne tlake (*fazioni pubbliche*), koju je tijekom francuske uprave u procesu izgradnje cestovnih komunikacija u znatnoj mjeri iskoristio maršal Marmont, kao i činjenicu da je uvođenjem travarine značajno financijski pogođeno stočarstvo,

koje je predstavljalo osnovnu egzistenciju za brojne morlačke obitelji, suočavamo se s prilično lošom gospodarskom situacijom.

Travarina, koja je uvedena krajem 17. stoljeća, nakon čega je uskoro ukinuta, da bi 1721. godine bila definitivno obnovljena, predstavljala je novčani porez na stoku te izazivala sveopće nezadovoljstvo. Imajući u vidu sveopće neraspoloženje prema tom porezu, vlada je u kolovozu 1748. godine ukinula i desetinu i travarinu, predloživši da porezni obveznici dobiju državnu zemlju putem ugovora, što je bio potez koji se u konačnici pokazao prilično neuspješnim, rezultiravši činjenicom da su Morlaci zbog zaduživanja izgubili vlastitu zemlju (Stanojević, 1987:74).

Ta odluka bila je odraz nerazumijevanja gospodarskih odnosa, zbog čega je, unatoč dobrim namjerama, rezultirala još lošijom ekonomskom situacijom. Nesnalaženje centralnih vlasti pri provedbi društveno-gospodarskih reformi na dalmatinskom prostoru potvrđuje i odredba iz 1760. godine, kada je magistrat za šume, motiviran zaključkom o štetnosti koza za šumsku vegetaciju, zabranio držanje koza u Dalmaciji, određivši tromjesečni rok za provedbu zakona. Kako je velik broj domaćinstava živio od koza, koje su ujedno osiguravale značajne prihode pokrajinskoj blagajni, ta odluka je povučena na zahtjev generalnog providura (Stanojević, 1987:70).

Dvije navedene odluke možda na najbolji način simboliziraju reformska nastojanja Mletačke Republike u Dalmaciji 18. stoljeća. Dobra volja za unapređenjem gospodarstva i stvaranjem efikasne uprave nije bila sporna, no okolnosti u kojima su takve zamisli provođene, kao i rezultati takvih zahvata, nisu išli na ruku mletačkoj vlasti.

Tako su, i pored svih nastojanja, zabilježene brojne godine gladi u Dalmaciji tijekom 18. stoljeća, ponajprije 1722., 1725., 1727., 1733., 1740 i 1746. te gotovo sve godine između 1772. i 1783., da bi, nakon toga, uslijedio iskorak koji se održao sve do razdoblja Napoleonskih ratova (Stanojević, 1987:99).

Takva gospodarska situacija, povezana s uvođenjem novog društvenog poretka i doseljnjem morlačkog stanovništva, koje je i u novonastalim okolnostima nastavilo živjeti svojevrsan život granice, generirala je porast stope kriminala, ponajprije hajdučije i prepada na cestovnim komunikacijama. To je nagnalo mletačke vlasti na formiranje četa za gonjenje hajduka, u kojima je po potrebi moralo sudjelovati sve muško stanovništvo u dobi od 18 do 50 godina, što ipak nije dovelo do značajnijih uspjeha u borbi s hajdučkim skupinama.

Kao jedan od tipičnih primjera nemoći mletačke vlasti u obračunu sa skupinama hajduka u drugoj polovici stoljeća, ističe se primjer hajduka Ivana Bušića zvanog Crveni iz Imotskoga i njegove skupine. Njihovi su prepadi bili toliko učestali da je generalni providur Alvise Foscari učestalo u svojim izvještajima koje je slao u Veneciju tijekom 1777. godine, apostrofirao trud na suzbijanju navedene skupine i mjere koje je proveo u vezi s tim. Tako on u izvještaju od 01. veljače 1777. godine

piše kolonelima Episcopopolu i D' Andrii da poduzmu sve moguće mjere za Bušićevo hvatanje, s obzirom na to da su njegove kriminalne aktivnosti zabilježene, osim u Imotskom, i na području Sinja, Vrgorca, Zadvarja i Neretve, pri čemu još uvijek uspješno izmiče progoniteljima, zahvaljujući odličnom poznavanju terena, što mu omogućuje nesmetan prijelaz bosansko-dalmatinske granice (Foscari, 1998:21-22).

Svi navedeni problemi funkcioniranja mletačke uprave na prostoru dalmatinskog zaleđa u 18. stoljeću dodatno su potencirani i međusobno povezanim problemima odnosa s bosanskim pašom u pogledu sezonskih ispaša i kontinuirane potrebe za prelaskom granice s jedne te problema efikasnosti pograničnih milicija, tj. sposobnosti njihovih zapovjednika s druge strane.

Naime, prostor dalmatinskog zaleđa koji je do povlačenja nove granične crte funkcionirao kao jedinstveni stočarski prostor te na taj način omogućavao kontinuirana kretanja stoke u potrazi za pogodnim pašnjacima, u novim je uvjetima presječen bosansko-dalmatinskom granicom. Problem koji se nakon toga pojavio u funkcioniranju stočarstva, osnovne egzistencije brojnim obiteljima, dodatno je potenciran nepopustljivošću bosanskih paša u iznalaženju kompromisa. Tako se ušlo u začaran krug kontinuirano napetih odnosa na granici, što je bio proces koji je začeo generalni providur Mocenigo kada je početkom 1701. godine proglasom zabranio Morlacima obrađivanje zemlje i napasanje stoke na turskom teritoriju. Takav primjer slijedio je i bosanski paša u naredbi od 21. ožujka 1701. godine kojom zabranjuje prelazak bosanske granice bez pasoša (Stanojević, 1987:10).

No, unatoč činjenici da su obje državne uprave donijele gotovo istovjetne odluke, realnost je ukazivala na znatno nepovoljniju situaciju Morlaka nastanjenih na dalmatinskoj strani granice. To je uvjetovalo promjenu stava mletačkih vlasti i njihov nalog generalnom providuru da pokuša postići sporazum s bosanskim i hercegovačkim pašama, pri čemu su dopuštali jedino sporazum privatnog tipa, bez državnih obaveza. Kako su bosanske vlasti sporazum tog tipa uporno odbijale, postojeći problem nije riješen sve do kraja stoljeća, odnosno do pada Mletačke Republike, iako je situacija donekle olakšana sporazumom s habsburškim vlastima u Novigradu (po kome su Morlaci mogli sezonski odlaziti na ličke pašnjake) kao i pripajanjem Imotskog 1718. godine.

Kao ilustrativan primjer nastojanja mletačkih vlasti na rješavanju tog pitanja, može se navesti opširan izvještaj što ga je generalni providur Alvise Foscari 13. veljače 1777. godine poslao u Veneciju, i u kome navodi da je uputio dragomana kninske krajine Antonia Callegarija te kolunela Načića na pregovore s bosanskim pašom u Grahovo i Travnik, u svrhu dogovora o pitanjima prelaska granice prilikom sezonskih ispaša i svim potrebnim ovlastima. Izvještaj se poziva na djelovanje njegova prethodnika Giacoma Gradeniga, što je vidljivo i iz priloženih pisama koje je Gradenigo pisao bosanskom paši i dragomanu Knina s istom namjerom (Foscari, 1998:28-31).

Prethodno iznesene poteškoće u funkcioniranju mletačke uprave natjerale su i jednog od posljednjih generalnih providura, Angela Dieda, koji je tu funkciju obnašao u razdoblju 1789.– 1792., da prilikom stupanja na dužnost u izvještaju koji je poslao 15. veljače 1789. godine zaključi da situacija u Dalmaciji predstavlja kaos, koji svojom širinom zastrašuje (Paladini, 2002:418).

Pored ovakvih učestalih nesporazuma, nepopustljivosti bosanskih dužnosnika, ali i problema brojnih ometanja trgovačkih komunikacija, između dviju uprava, dalmatinske i bosanske, postojala je kroz cijelo 18. stoljeće kontinuirana, gotovo svakodnevna komunikacija, koja je u pravilu titulirana prijateljski i s jedne i s druge strane. Takva naslovljenost bila je posljedica činjenice da je njihova međusobna komunikacija morala reflektirati zaključke mirovnog sporazuma. S druge, pak, strane, najveću poteškoću u životu u pograničnim krajevima predstavljala je činjenica da su često iste osobe koje su u službenim pismima izražavale izraze prijateljstva, u stvarnosti ometale trgovačku i svaku drugu komunikaciju, što je bilo u izravnoj suprotnosti s njihovom ulogom (Buzov, 2007:221).

Sva navedena reformska nastojanja mletačke uprave u Dalmaciji 18. stoljeća, suočila su se s tri temeljna problema. Radilo se o raširenoj korupciji i zloupotrebi vlasti s jedne te o kontinuiranom slabom poznavanju Dalmacije među širom mletačkom javnosti s druge strane, unatoč brojnim inicijativama u tom smjeru, spomenutim u tekstu. Zloupotreba vlasti bila je posebno raširena među njezinim domicilnim, nižim predstavnicima, a manifestirala se ponajprije nametanjem previsokih poreznih tarifa i ostalih davanja, poput desetine, što je dovelo do nepovjerenja stanovništva u državu, kao i do njihova još primjetnijeg siromašenja. S druge, pak, strane, korupcija je najviše dolazila do izražaja prilikom sakupljanja državnih poreza, određivanja javne tlake i sudskih sporova. Na taj način mnogi pokrajinski službenici dolazili su do velikog bogatstva, čega su središnje vlasti Republike, kao i sami generalni providuri, uskoro postali svjesni (Peričić, 1980:53). Na iskorjenjivanju tih tendencija, još prije reformskih prijedloga Andree Memma iz 1790., angažirao se generalni providur Paolo Boldù. On je 1783. predložio uvođenje radikalnih sredstava i dobrih sustava kao sredstava ozdravljenja teškog stanja Dalmacije. S tim ciljem, mletačke vlasti konzultirale su se s brojnim uglednicima koji nisu sudjelovali u vlasti, nakon čega su poduzeti i prvi konkretni koraci. Prve mjere eksperimentalno su uvedene u zadarskom kotaru, na način da se slijedio primjer austrijske uprave u Lici, koja je popravila postojeće ceste i provela udruživanje sela. U provedbu navedenih planova uključene su seoske vlasti i tamošnji svećenici. Pored toga, na spomenutu prostoru provedene su mjere na unapređenju uprave u sudstva, s ciljem da sređivanje uprave u zadarskom kotaru postane model koji bi se primijenio na ostatak pokrajine. To nastojanje vidljivo je i u izvješću generalnog providura Angela Dieda iz 1790. godine, u kojem on ističe da

se tim mjerama ponajprije htjelo stanovnike kopnenog posjeda priviknuti suvremenim društvenim odnosima i zakonima discipline podanika, što do tada nije bio slučaj. U tom smjeru u konačnici su išla i nastojanja za suzbijanjem raširenog običaja krvne osvete (Peričić, 1980:54).

Imajući u vidu sve iznesene podatke, na kraju razmatranja može se dobiti slika primjetnog truda mletačke uprave za uvođenjem održivog sustava na novostečenim posjedima, kao i za provođenjem agrarnih reformi i poboljšanjem cestovne infrastrukture, što je, u kombinaciji s rastućom pomorsko-trgovačkom ekspanzijom i vezama zaleđa i obale, urodilo nekim gospodarskim pomacima, iako je promatrani prostor i dalje čekao značajniji gospodarski iskorak.

Zaključak

Imajući u vidu duljinu promatranog razdoblja te pokušaj sveobuhvatnog sagledavanja svih relevantnih čimbenika i društvenih procesa dalmatinskog 18. stoljeća, jasno je da ambicija ovog teksta nije povezana sa stvaranjem konačne slike o funkcioniranju mletačke Dalmacije 18. stoljeća, već pruža osnovnu skicu društveno-gospodarskog i političkog kretanja u promatranom razdoblju.

No, i takav površinski pogled ipak ukazuje na nužnost sagledavanja problematike iz raznih pozicija, čime je omogućena multiperspektivnost analize tadašnjih kretanja. Temeljna pitanja koja se u radu otvaraju i koja još uvijek iščekuju potpuniji odgovor, povezana su s funkcioniranjem obalnih i otočnih gradova i luka te njihovih ekonomija, prije svega onih povezanih s pomorsko-trgovačkim kretanjima, u prvom redu promatranih u svjetlu konačne političke i cestovne integracije s gravitirajućim im zaleđem te nestankom granice neposredno uz gradsko područje.

S druge, pak, strane ostaje otvoren prostor za analizu stvaranja novog društva te njegovih zakonitosti u dalmatinskom zaleđu, koje je bilo predmetom snažna interesa, kako mletačkih vlasti, tako i domicilnih te evropskih intelektualaca prosvjetiteljske provenijencije, povezanog s problematikom interkulturnih i gospodarskih prožimanja tog svijeta sa svijetom obale.

U konačnici, rad je ponudio osnovni uvid u novonastale okolnosti s kojima se početkom stoljeća susrela Mletačka Republika u cjelini, novo značenje Dalmacije u tim okolnostima te aktivnije promišljanje mletačkih elita u odnosu na taj prostor, što je posebno došlo do izražaja u aktivnostima svestranog Marca Foscarinija, kasnije i mletačkog dužda.

Uspostavljanjem međuodnosa različitih navedenih perspektiva ocrtat će se osnovne zakonitosti svakodnevnog funkcioniranja Dalmacije u 18. stoljeću.

Literatura

Bajić-Žarko, N. (2004) *Split kao tranzitno i trgovačko središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split, Književni krug.

Berengo, M. (1954) Problemi economico-sociali della Dalmazia veneta alla fine del '700, *Rivista storica italiana* 66, 469-510.

Božić-Bužančić, D. (1996) *Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu*, Split, Književni krug.

Snježana B. (2007) Friendly letters. The early 18th century correspondence between Venetian and Ottoman authorities in Dalmatia. U: Egidio Ivetic i Drago Roksandić (ur.), *Tolerance and intolerance on the Triplex Confinium-Approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, Padova, Cleup., str. 215-223.

Cozzi, Gaetano-Michael Knapton-Giovanni Scarabello (2007) *Povijest Venecije sv. 2*. Zagreb, Antibarbarus.

Čoralić, L. (2005) Dalmacija i Boka kotorska u 18. stoljeću. U: *Povijest Hrvata 2*, Zagreb, Školska knjiga, str. 287-295.

Foscari, A. (1998) *Dispacci da Zara 1777-1780*, Venecija, La Malcontenta.

Garanjin, I. L. (1995) *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji*, Split, Književni krug.

Alexis M. (2007) Population exchange and integration of imigrant communities in the Venetian Morea, 1687-1715. U: Siriol Davies i Jack. L. Davis (ur.), *Between Venice and Istanbul-colonial landscapes in early modern Greece*, Athens, Hesperia, str. 97-110.

Paladini, F. M. (2002) "Un caos che spaventa"-Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta, Venecija, Marsilio.

Peričić, Š. (1980) *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.

Peričić, Š. (1978) Prilog poznavanju brodarstva i pomorske trgovine šibenske regije u 18. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 7, 187-218.

Soldo, J. A. (2005) *Grimanijev zakon*, Zagreb, Golden marketing.

Stančić, N. (2005) "Uvod". U: Soldo, Josip-Ante. *Grimanijev zakon*, Zagreb, Golden marketing.

Stanojević, G. (1987) *Dalmatinske krajine u 18. vijeku*, Beograd-Zagreb, Istorijski institut-Prosvjeta.

Strgačić, A. M. (1955) Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji druge polovice 18. stoljeća gledan očima jednog zapadnog naturaliste, *Radovi JAZU u Zadru*, 2.

Šimunković, Lj. (2008) *Ribolov i prerada ribe u 18. stoljeću*, Split, Filozofski fakultet-Dante Alighieri.

Venturi, F. (1998) *Settecento riformatore*, Torino, Einaudi.

Venturi, F. (2008) *Utopia and reform in Enlightenment*, Cambridge, Cambridge university press.

Vrandečić, J., Bertoša, M. (2007) *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku*, Zagreb, Leykam international.

Dragan Markovina

THE MULTILAYERED NATURE OF DALMATIAN SOCIETY IN LIGHT OF KEY 18TH-CENTURY POLITICAL PROCESSES

Summary

In Dalmatia the eighteenth century was marked by great territorial expansions of the Venetian authority, with all the consequences of this geopolitical change, and by the reform projects of the Republic which tried to better the government in the old territory and organize a new authority in the hinterland. Along with these two processes, there arose a maritime-trade expansion between Dalmatian ports and the entire Adriatic area. This was the product of the border stabilisation between Dalmatia and Bosnia which came with a long-lasting peace. This economical and political situation allowed for the basic preconditions for reform initiatives and the penetration of Enlightenment ideas into Dalmatian society.

Key words: *Eighteenth century, acquisto vecchio, acquisto nuovo, maritime-trade relations, organisation of power, reform projects, Grimani's law, Marco Foscarini.*